

Romanske runde kirketårne – et skandinavisk perspektiv

Af Jes Wienberg

1. Gådefulde kirketårne

Rundtårne fascinerer. Med deres afvigende arkitektur tiltrækker de runde kirketårne opmærksomhed. Tårnene vækker både tanke og fantasi. Hvornår blev de runde kirketårne opført? Hvem tog initiativet? Og skyldes deres runde form valget af byggemateriale, at de fungerede som fæstningstårne eller symboler?

Europas rundkirker har fået stor opmærksomhed. Det er blevet diskuteret ivrigt, hvornår de blev bygget, af hvem og hvorfor: Kan de være blevet opført af tempelridderne? Var rundkirkerne fæstningskirker? Eller var de bygget som observatorier? Imens har de runde kirketårne stået i skyggen af rundkirkerne, selv om formen er den samme.

Hensigten er her at diskutere tolkningen af de romanske runde kirketårne set fra et skandinavisk perspektiv. Indadtil er kendskabet til de skandinaviske rundkirketårne ofte begrænset til de bevarede tårne – og udadtil er kendskabet begrænset på grund af sprogbarrierer.

Efter et forskningshistorisk og geografisk udblik, der går via Irland, England og Holstein, fokuseres på de 15-19 kirker med runde tårne i middelalderens Danmark, Sverige og Norge, hovedparten i Sydslesvig og Skåne; ingen kendes fra Finland. Kirketårnenes kronologi og sociale kontekst, byggemateriale, funktion og betydning diskuteres. De romanske runde kirketårne diskuteres også i forhold til de 33 romanske

rundkirker i samme område. Afsluttende præsenteres et katalog over de runde kirketårne i Skandinavien.

Artiklens teser er, at byggematerialet ikke var afgørende for formen, i hvertifælde ikke i Skandinavien. De runde kirketårne var ubefæstede gravbygninger og klokketårne, hvor formen, ligesom for rundkirkerne, kopierede centrale kirkebygninger i kristenheden. I en tid, hvor de fleste kirker var kullede eller havde firkantede tårne, var de runde kirketårne et eksempel på »iøjnefaldende symbolik«. Initiativtagere til de runde kirketårne må have været et aristokrati, som deltog i eller var inspireret af samtidens korstog ved Østersøen, og som anvendte tårnene i deres indbyrdes rivalitet om status.

2. Rundt i Europa

Ud over middelalderens Europa findes utallige runde og polygonale bygninger, der har fået stor opmærksomhed med deres skiftende former, funktioner og betydninger. Kirkerne opviser et bredt spektrum fra det monumentale og basilikale ned til det enkle borgkapel. Hertil kommer mange baptisterier i Sydeuropa, fritstående tårne i Irland samt kirker med rundtårne især i England og Vesteuropa. Endelig forekom og forekommer runde og polygonale bygninger også i middelalderens borgbyggeri.¹

Centralt står et antal tidlige rundbygninger, som kan have dannet forbillede for senere runde kirker

og kirketårne: Hadrians Pantheon i Rom fra ca. 125 (fig. 1) og Galerius rotunde i Thessaloniki fra 306; både Hadrians Pantheon og Galerius rotunde blev senere forvandlet til kirker; Theodorics mausoleum i Ravenna fra ca. 520; San Vitale i Ravenna fra ca. 548; Karl den Stores St. Maria i Aachen indviet 805; Klippemoskeen i Jerusalem fra ca. 690, der fungerede som kirke i 1100-årene; og endelig Gravkirken i Jerusalem indviet i 1160'erne.

Af betydning er her, at tempelridderne, da de etablerede sig i Jerusalem, troede, at al-Aqsa eller Klippemoskeen på Tempelbjerget var identisk med Salomons tempel. I korstogstiden blev derfor Klippemoskeen med dens ottekantede polygon en central bygning at kopiere. Det påvirkede tempelridderens egen arkitektur, men de fleste af ordenens kirker havde faktisk en mere »normal« grundplan.²

I en ofte citeret artikel, »Introduction to an Iconography of Medieval Architecture« argumenterede den tyske kunsthistoriker Richard Krautheimer for, at runde og polygonale bygninger blev opfattet i middelalderen som samme runde form med samme symbolbetydning.³ Og da skulle også runde tårne og polygonale tårne omfattes som af samme form og betydning.

Hvor litteraturen om rundkirker er omfattende, savnes oversigter over runde kirketårne. Der findes imidlertid bøger, artikler og hjemmesider om enkelte områder eller kirker. Det handler da overvejende om de irske fritstående runde kirketårne og om de engelske runde kirketårne.

3. Runde kirketårne i Irland

De omkring 90 runde fritstående kirketårne, som kendes fra Irland, samt to i Skotland og en enkelt på Isle of Man (fig. 2), dateres til tiden fra begyndelsen af 900-årene til midten af 1200-årene. Tidligere blev

Fig. 1. Hadrians Pantheon i Rom fra ca. 125 – fra en uventet synsvinkel. Foto: Örjan Wikander, 1975.

tårnene opfattet som udligsposter, tilflugtssteder og skatkamre, men ses nu primært som klokketårne og beskrives da også i samtiden som netop »bell-houses«. Tårnene kan dertil have været anvendt til opbevaring

Fig. 2. Rundt tårn i Pele på Isle of Man, Storbritannien. Foto: Jes Wienberg, august 1985.

og fremvisning af relikvier samt ved processionser, der skulle rekonstruere Jakobsstigen og færdens til Jerusalem. Nylig har den irske arkæolog Tadhg O’Keeffe foreslået, at de fritstående irske kirketårne skulle være inspireret dels af Gravkirken i Jerusalem, dels af karolingiske kirker med deres dobbelte rituelle fokus i både øst og vest.⁴

De smalle, høje og fritstående irske kirketårne, der har fået status af irske nationale ikoner, danner en egen arkitektonisk gruppe. De runde kirketårne

i England viser større ligheder med de runde kirketårne i Skandinavien.

4. Runde kirketårne i England

I England kendes omkring 185 runde kirketårne fra middelalderen. I modsætning til de irske tårne er de engelske sammenbyggede med kirkeskibet – ligesom i Skandinavien. Og tolkningen af tårnene domineres af tre teorier knyttet til funktionen, byggematerialet og forbillederne:

Tidligere blev de runde kirketårne tolket som udgispoter og forsvarstårne mod danske vikinger, men i dag er der bred enighed om, at de først og fremmest er klokketårne. Selv om der er usikkerhed om tårnenes nøjagtige datering, hvor mange der er anglo-saksiske, og hvor mange flere der er normanniske, altså før eller efter 1066, så er der et for stort kronologisk spring mellem vikingerne og tårnene.

De allerfleste runde tårne findes ved kirker i East Anglia, især i Norfolk og Suffolk, og er opført i den lokale flint (fig. 3). De mange runde kirketårne netop i East Anglia forklares ofte med, at den billige flintesten ikke er egnet til firkantet arkitektur. Og det skulle være dyrere at anskaffe hjørnekvadre i andre materialer.⁵ Men mange firkantede bygninger er faktisk opført med brug af flintesten, og i andre lande blev rundtårne opført i andre materialer.

Endelig udpeges forbilleder for East Anglias landkirker i de større kirker som klostret Bury St. Edmunds og katedralen i Norwich samt i den karolingiske, ottonske og saliske arkitektur på Kontinentet. Der peges også på ligheder med de runde kirketårne i Slesvig-Holstein i det nuværende Nordtyskland. De runde kirketårne skulle have lokale og kontinentale forbilleder og følge handelskontakter rundt om Nordsøen i sporene af vikingerne.⁶ Usikkerheden om kronologien

Fig. 3. Rundt kirketårn ved Haddiscoe, Norfolk i England. Foto: JW, august 1985.

gør dog, at det er uklart, om de nordtyske tårne kunne være forbilleder for de engelske – eller omvendt – eller om de havde andre fælles forbilleder.

5. Runde kirketårne i Holstein

I landskabet Holstein, et grænseland mellem Skandinavien og Kontinentet, kendes omkring 15 runde kirketårne med det høje tårn i Ratekau som det mest imponerende eksempel. Af rundtårnene i Holstein er imidlertid adskillige forsvundet tidligt eller er blevet kraftigt ombygget, så det nøjagtige tal er vanskeligt at fastslå.

Typiske for de såkaldte »Vizelin-kirker« i Holstein skulle være forekomsten af runde tårne med kirken i Bosau som et centralt eksempel. »Vizelin-kirker« knyttes traditionelt til enten Vizelin, biskop i Oldenburg i Holstein 1149-54 og kaldet »Holsteins apostel« – eller til hans efterfølger 1155-63, Gerold af Oldenburg/Lübeck.⁷ Ifølge Helmold af Bosaus »Chronica Slavorum« skulle således Vizelin have taget initiativ til kirken i Bosau i 1151-52 – og Gerold sammen med greve Adolf II til kirkerne i Ratekau og Süsel.⁸ Formodningen om et forsvundet rundtårn i Bosau må imidlertid afvises.⁹

Som forklaring på forekomsten af de mange runde tårne i Holstein – og også Sydslesvig – har været nævnt behovet for forsvarslinjer i grænselandet mellem Tyskland, Danmark og Ditmarsken, forsvaret af handelsveje – og udnyttelsen af ubearbejdede marksten som byggemateriale.¹⁰ Men som det blev formuleret af den tyske kunsthistoriker Alfred Kamphausen: Hvorfor have åbninger mellem tårn og skib, hvis tårnene skulle anvendes som tilflugt og magasin? Og kunne man bygge firkantede kor, kunne man også bygge firkantede tårne.¹¹ I øvrigt, handelsveje dukker også op i den ældre kunsthistoriske forskning som en forklaring på spredningen – fra Friesland til England og Slesvig-Holstein – og videre herfra til Skåne.¹²

6. Runde kirketårne i Skandinavien

En oversigt over de romanske runde kirketårne i Skandinavien savnes. De skånske er medtaget i en afhandling om romanske kirketårne i Østdanmark af den danske middelalderarkæolog Henrik Jacobsen.¹³ Og der findes en udmærket, men desværre upubliceret, studenteropgave om rundtårnskirker i Lunds stift af den svenske middelalderarkæolog Sofia Cinthio.¹⁴ I øvrigt forekommer præsentationer af udvalgte rundtårne i kunsthistoriske oversigter, i de tyske og svenske kirkeværker og i litteraturen om fæstningskirker.

Der kendes i dag 15-19 runde romanske kirketårne ved kirker i Skandinavien (fig. 4). I middelal-

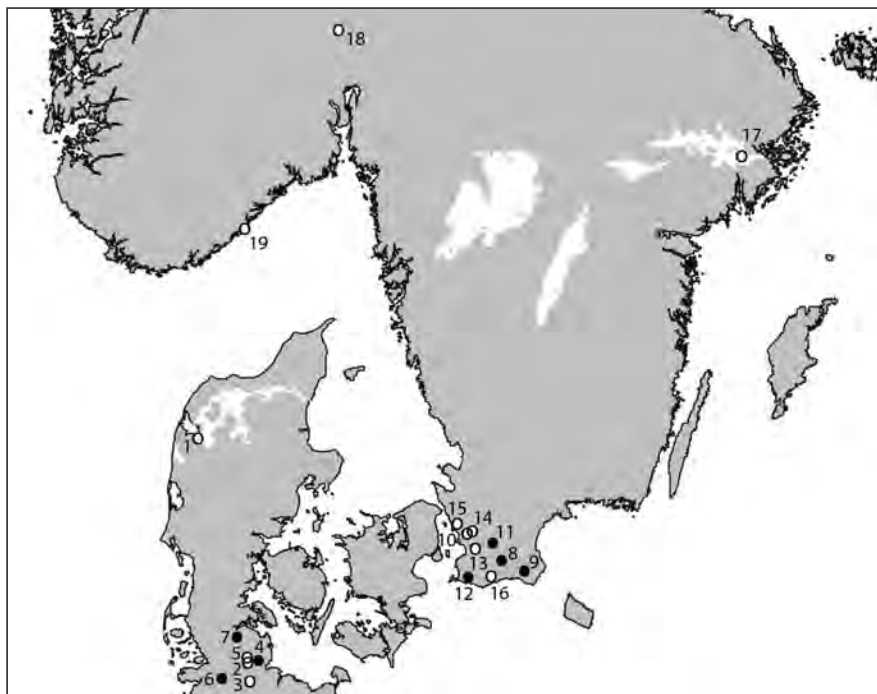

Fig. 4. Romanske runde kirketårne i Skandinavien. Sorte prikker markerer bevarede tårne, og åbne cirkler markerer forsvundne tårne.

rens Danmark findes oplysninger fra slutningen af 1700-årene om et rundt kirketårn i Resen i Nørrejylland, tidligere i Ribe stift. I Sydslesvig, der i middelalderen tilhørte Danmark og Slesvig stift, kendes således 5-6 kirker med rundtårne: Haddeby, Kampen, Kosel, måske Helligåndskirken i Slesvig, Süderstapel og Översee. Fra Skåne, som i middelalderen tilhørte Danmark og Lunds stift, kendes 8-9 kirker med rundtårne: Blentarp, Bollerup, Dagstorp, Hammarlunda (fig. 5), Hammarlöv, St. Andreas i Lund, antagelig Norrvidinge samt Säby og Önnarp. I det middelalderlige Sverige kendes en, nemlig Skå i Uppland i Uppsala stift, og endelig to i Norge, nemlig Lunner i Oppland i Hamar stift samt antagelig Tromøy i Aust-Agder i Stavanger stift. Der ses da bort fra Norges nordatlantiske besiddelser, hvor der findes en ruin af et romansk rundt kirketårn ved St. Magnus på Egilsay på Orkneyøerne.¹⁵

Fig. 5. Hammarlunda kirke, Skåne i Sverige. Foto: JW, juli 1980.

Selv om polygonale tårne principielt kunne medtages, er her udelukket Vor Frue i Kalundborg på Sjælland, hvor de 4 korsarme krones af hver sit oktagonale tårn samt St. Maria i Visby på Gotland med to oktagonale østtårne. Udelukket er også Å kirke på Bornholm, hvor krumhuggede kvadre er blevet tolket som spor af en forsvunden vestapside, alternativt et rundt tårn forud for det senere brede romanske vesttårn.¹⁶ Kvadrene skulle også kunne stamme fra et trappeløb. Udelukket er videre firkantede tårne med synlige runde trappeløb som Husaby i Västergötland, Örberga i Östergötland og St. Clemens i Helsingborg i Skåne. Videre udelukkes gotiske tårne som de polygonale tårne i Lärbro på Gotland og Assens på Fyn.

Af de 15-19 romanske runde kirketårne i Skandinavien er 8 bevarede, nemlig Kosel, Süderstapel og Översee i Sydslesvig, Blentarp, Bollerup, Hammarlunda og Hammarlöv i Skåne og Skå i Uppland. Af de 11 andre kendes 7 fra ældre beskrivelser og billeder, nemlig Haddeby, Kampen og Helligåndskirken i Slesvig, alle i Sydslesvig, Resen i Nørrejylland samt Dagstorp, Säby og Önnarp i Skåne; 3 kendes fra udgravninger, nemlig Norrvidinge i 1951-52, St. Andreas i Lund i 1981 og Lunner i 1987-88; Tromøy kendes kun indirekte fra genanvendte materialer.

Rundtårnet ved Tromøy forsvandt antageligt allerede i middelalderen. St. Andreas i Lund blev nedrevet ved reformationen i 1537. Tårnet ved Helligåndskirken i Slesvig blev nedbrudt i 1599, mens Kampen blev nedrevet i 1691-92. De øvrige forsvandt ved eftermiddelalderlige udvidelser eller fornyelser af kirkerne: Lunner ca. 1780, Norrvidinge senest i 1783, Resen senest 1792, Haddeby i 1834, Säby i 1850, Dagstorp i 1861 og Önnarp i 1864.

Antallet af rundtårne må oprindeligt have været højere. Kendskabet til runde kirketårne i Resen,

Kampen og ved Helligåndskirken i Slesvig er således nærmest en tilfældighed. Og rundtårnene ved St. Andreas i Lund, Norrvidinge og Lunner har været overraskelser ved arkæologiske undersøgelser. Flere kan derfor findes mellem de tidligt forsvundne eller senere ombyggede kirker i købstæderne og på landet.

7. *Kronologi og social kontekst*

I litteraturen om rundkirkerne optræder ofte oplysninger om, at dette eller hint rundtårn skulle dateres til 1100-årene eller 1200-årene, være romansk eller senromansk, primær eller sekundær. Dateringerne bygger ofte kun på forventninger om, hvilken tid eller stil tårnene burde tilhøre. Og det kan være særdeles vanskeligt at afgøre, om de er samtidige med eller senere end skibet.

De eneste romanske runde kirketårne, som måske kan dateres på grundlag af andet end et kunsthistorisk skøn, er foreløbig ved kirkerne i Hammarlunda og Süderstapel. Bjælker i tagstolen over skibet i Hammarlunda kirke er blevet dateret til 1115 og 1130. Dateringerne skulle hypotetisk kunne gælde opførelsen af stenkirken, men det er uvist.¹⁷ I Süderstapel blev en mønt fra greve Adolf III (1186-1201) fundet i 1869 i tårnets fundament. Tårnet bør derfor være opført efter 1186.¹⁸ Men også her kan dateringen betvivles, da de nærmere fundomstændigheder ikke er kendt.

Den svenske arkitekt, bygmester og kunsthistoriker Carl Georg Brunius mente, at de skånske rundtårne i Dagstorp, Hammarlövs, Säby og Önnarp tilhørte reformationstiden.¹⁹ Ved de forsvundne rundtårne i Dagstorp og Önnarp viser imidlertid de rundbuede lydglugger med midtsøjler, samt Önnarps senromanske kuppelhvælv,²⁰ at Brunius dateringer må være

ukorrekte. Derimod kan den sene datering være korrekt for Säby, da tårnet dækkede et spidsbuet vindue i skibets vestgavl.²¹

Dateringen af tårne, der forsvandt tidligt og kun kendes fra et gammelt prospekt eller en korthugget beskrivelse, må selvfølgelig anses for usikre. Det gælder Kampen i Sydslesvig og Helligåndskirken i Slesvig, Resen i Nørrejylland og Norrvidinge i Skåne.

I ingen af tilfældene kan kirkebyggernes identitet fastlægges ved de romanske kirker med rundtårne, men der findes et ujævnt mønster af indicier, der alle peger på kongemagten og aristokratiet: Ifølge Egilssaga, Gautrekssaga og Landnamabok lå på Harald Hårfagers tid, dvs. i årtierne omkring 900, en kongsgård i Tromøy i Agder.²² Skå kirke i Uppland kan hypotetisk knyttes til kong Kol, »Coli de Sco«, der blev dræbt ca. 1170.²³ Forekomsten af såkaldte stiftergrave i rundtårnet i Hammarlunda, og måske også Norrvidinge, kan rimeligvis tolkes som aristokratiske træk.²⁴ Kampen og Säby var såkaldte kongelever, altså kongsgårde, i 1230'erne, men det er jo usikkert om rundtårnene var romanske.²⁵ I det lille bysogn tilhørende St. Andreas i Lund lå et middelalderligt stenhus, der hypotetisk kan have været knyttet til kirken.²⁶ Og Bollerup kirke (fig. 6) ligger tæt på herregården af samme navn, der kan belægges tilbage til 12-1300-tallet, hvor den var i adelslægten Due's besiddelse.²⁷

Rundtårne minder således om middelalderkirker generelt i Skandinavien. I de fleste tilfælde er det ikke muligt at datere det romanske kirkebyggeriet mere præcist indenfor 11-1200-årene. Kun undtagelsesvist kan kirkebyggernes identitet fastlægges. Og når kongen og aristokratiet fremtræder som kirkebyggere i samtidens kilder, må man betænke, at andre grupper i samfundet antagelig er underrepræsenterede.²⁸

Fig. 6. Bollerup, Skåne i Sverige. Foto: JW, maj 1984.

8. Byggemateriale, funktion og betydning

Der forekommer middelalderkirker i Skåne, hvor byggematerialet er flintesten. Men der blev ikke anvendt flintesten i netop de runde kirketårne i Skåne, og heller ikke i de øvrige i Skandinavien. Det mest almindelige byggemateriale var sten hentet fra markerne, uanset om kirken havde rundt eller firkantet tårn, og uanset om den havde apside eller ej. Og der fandtes rigeligt med sten, som var brugbare til hjørnekvadre. Man kunne derfor bygge rundt eller firkantet uanset materiale. Karakteren af det lokale byggemateriale er altså ingen troværdig forklaring på forekomsten af runde kirketårne i Skandinavien.

Mange – alt for mange – middelalderkirker i Skandinavien er blevet tolket som fæstnings- eller forsvars-

kirker. Således er alle rundkirker i Skandinavien blev tolket som befæstede i en indflydelsesrig disputats af den svenske kunsthistoriker Hugo F. Frölén, »Nordens befästa rundkyrkor«. ²⁹ Hele diskussionen om fæstnings- eller forsvarskirker fra 1800-årene og op gennem 1900-årene var præget af en tidsånd, hvor et fast forsvar var aktuelt med anlæggninger som Københavns befæstning 1885-94, Bodens fæstning i Norrbotten 1901-16, den svenske Per Albin-linje i Skåne 1939-40 og den tyske Atlanterhavsvold 1942-44. Siden 1980'erne er de såkaldte fæstnings- og forsvarskirker i stedet blevet opfattet som »flerfunktionelle«, altså som kirker med flere funktioner. ³⁰ Funktioner som magasin, herberg eller beboelse blev placeret i kirken for at blive værnet af kirkens hellighed. ³¹

I den ældre kunsthistoriske forskning er også de runde kirketårne ofte blevet opfattet som fæstnings- eller tilflugstårne. ³² Mere bemærkelsesværdigt er det, at den opfattelse findes helt frem til nutiden. ³³

For der er intet ved tårnene, bortset fra i Süderstapel og Översee, som støtter tolkningen. Tykke mure og små vinduer er jo normen i det romanske byggeri. Sammenlignes de runde kirketårne med samtidens runde – og firkantede – tårne eller kastaler langs kysterne og inde i landet, så er der stor forskel i arkitektur. Tårnene og kastalerne havde som regel kraftigere mure, en højsiddende smal indgang, brandsikre hvælvede rum og skyttegange, ³⁴ mens de runde kirketårne havde tårnbuer mellem tårnet og skibet, undertiden hvælv ligesom skibet og ingen skyttegange. Derimod kan en mere overfladisk lighed mellem korstogstidens mange runde fæstningstårne og så de runde kirketårne være blevet efterstræbt.

Undtagelserne er rundtårnene ved Süderstapel og Översee (fig 7) i Sydslesvig, hvor murene er påfaldende kraftige, og hvor åbningerne har karakter af

Fig. 7. Översee kirke, Sydslesvig i Tyskland. Foto: JW, april 1979.

smalle skydeskår. Med tanke på kirkernes beliggenhed ved henholdsvis Ejderen og Hærvejens overgang over Treene kan man her ikke udelukke funktion som fæstningstårne. Süderstapel kirke er da også blevet angrebet flere gange i stridigheder i 1400-årene.³⁵

Der kendes ingen sikre herskabsgallerier i de runde kirketårne i Skandinavien. Alene en spidsbuet åbning i den forsvundne Dagstorp kirke kan måske tolkes som del af et tårngalleri og dermed som yderligere et aristokratisk indicium.³⁶ Derimod kan alle de runde kirketårne have fungeret som klokketårne ligesom i princippet alle andre romanske kirketårne.³⁷

De første klokketårne blev bygget af benediktiner fra Monte Casino ved St. Giovanni Evangelista og St. Pier Maggiore i Ravenna i Italien i 890'erne. Og det er også i Ravenna, at vi kunne møde de første runde – og fritstående – klokketårne, som blev opført i

900-årene ind til St. Apollinare in Classe og St. Apollinare in Nuovo. Fra Ravenna blev idéen med klokketårne spredt til Lombardiet og Burgund og videre ud over Europa.³⁸

I Hammarlundas rundtårn er påvist et par centralt liggende stiftergrave (fig. 8) med en mand, en kvinde – og med kvinden et barn. Tårnet kan altså have fungeret som et stiftermausoleum.³⁹ Stiftergrave kendes også fra andre romanske kirketårne, som ikke var runde.⁴⁰ Det interessante er imidlertid, at flere af de senantikke og middelalderlige rundbygninger netop var gravmausoleer. Det gælder Galerius rotunda i Thessaloniki, Theodorics mausoleum i Ravenna og Gravkirken i Jerusalem. Aristokratiet i Skandinavien kan have valgt et rundt tårn som gravsted, så deres gravsted symbolsk henviste til Kristus og kejseren.

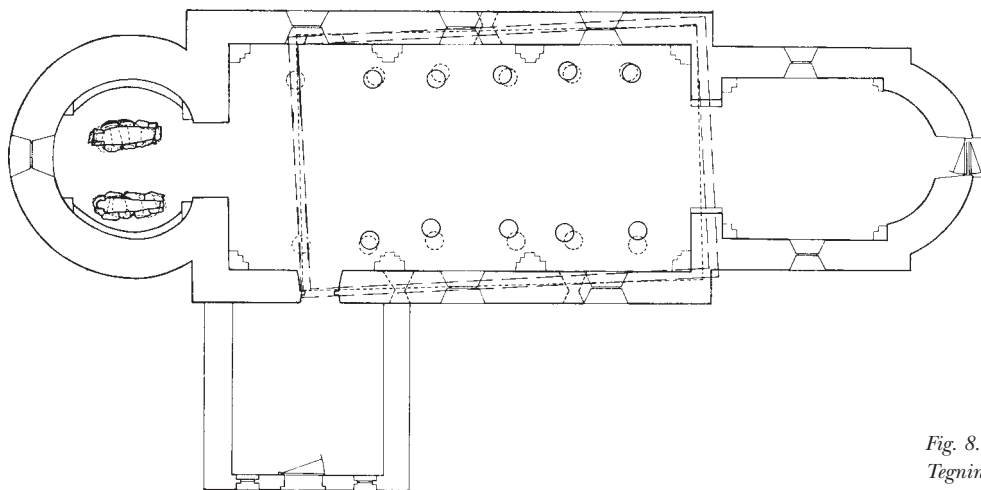

Fig. 8. Stiftergrave i Hammarlunda kirke.
Tegning: Gustafsson & Weidhagen 1968.

9. Iøjnefaldende symbolik

Koncentrationen af runde kirketårne til Skåne kan måske lede til den opfattelse, at det handler om en regional arkitektonisk bygningstradition. I en sådan formulering ligger imidlertid kun en omformulering af et faktum, ingen egentlig forståelse af fænomenet. Men måske er netop sjældenheden en nøgle til gåden. For runde kirketårne er yderst sjældne i Skandinavien i modsætning til i Irland og East Anglia. Selv i Skåne, hvor de runde tårne er mange, udgør de kun ca. 5% af de kendte romanske tårne.⁴¹ Og skulle der engang have været flere romanske runde tårne, da har der også været flere romanske firkantede tårne. De runde kirketårnes relative sjældenhed kan altså næppe ændres ved nye fund i fremtiden.

Hensigten med at opføre kirketårne må dels have været fromheden i gerningen, dels at skabe et stærkt symbol.⁴² Tårnene har været synlige for alle – ligesom lyden af deres klokker har nået alle. Muret i sten markerer

tårnene, lige som kirkerne som helhed, en ny kristen kosmologi, som er kommet for at blive.⁴³ Er tårnene symboler, så forstærkes deres betydning af den runde form. For ved at vælge den afvigende runde form får tårnet yderligere opmærksomhed – dengang som nu.

I en tid, hvor mange kirker endnu var af træ, hvor de fleste kirker var kullede eller havde firkantede tårne, var de runde kirketårne en af flere mulige strategier for at skabe en »iøjnefaldende symbolik« med en omskrivning af den amerikanske økonom og sociolog Thorstein Veblens begreb »conspicuous consumption« eller »iøjnefaldende forbrug«, der i øvrigt også kan omfatte kirkebyggeriet som helhed.⁴⁴ Det eksklusive runde tårn blev opført som en from gerning, som et symbol – og som et af flere udtryk for aristokratiets rivalitet om status.⁴⁵

De runde kirketårne i Skandinavien var både afvigende og normale: Rundtårnene tilhørte samme tid som det store kirkebyggeri i 11-1200-årene; deres form

kan ikke have været valgt på grund af det tilgængelige byggemateriale; de fungerede næppe heller som befæstninger, men som gravmausoleer og klokketårne; rundtårnene kopierede ligesom kirkearkitekturen i øvrigt antikke og senere forbilleder, blot var forbillederne en eksklusiv skare af kirker, der knyttede an til Kristus og kejseren. Både rundkirkerne og rundtårnene fik øget aktualitet med korstogene.

Korstogene ved Østersøen i 11-1200-årene var lige så legitime som korstogene til Jerusalem og omfattet af samme aflad.⁴⁶ Det runde tårn – uanset om det var tilføjet en kirke eller stod som et kasteltårn – var et velvalgt symbol, der henviste til Jerusalem og dermed mere alment til tidens korstogsideologi. Det er gentagne gange blevet foreslået, at rundkirker blev opført af korsfarere, af deres slægtninge eller af andre korstogstilhængere.⁴⁷ Det samme miljø af mennesker kan også have taget initiativ til de runde kirketårne. Dertil kan behovet for kristen manifestation måske have været stort både på Bornholm samt i Slesvig og Holstein ved grænsen til den slaviske missionsmark.

Faktisk har Hugo F. Frölen allerede for omkring hundrede år siden fint formuleret korsfarerens tanker bag opførelsen af en rund bygning, tanker der forener status, fromhed og en iøjnefaldende symbolik: »Genom att i sin hembygd resa en kopia av Kristi gravkyrka kunde han ej blott få bekräftelse på redan vunnen avlat utan, vad viktigare var, själv få vila och få sina dödsräddningar hållna i en byggnad som – låt vara mindre och enklare – dock kunde sägas avbilda Kristi egen heliga gravkyrka. Men även andra motiv torde ha spelat in. Genom att resa ett sådant minnesmärke i sin hemort kunde en abbot eller riddare bäst styrka sitt personliga anseende samt befästa minnet av sin färd.«.⁴⁸

10. Runde kirketårne og rundkirker i Skandinavien

Hvis de runde kirketårne og de runde kirker tilhørte samme korstogstid og havde de samme forbilleder, er det fristende også at lede efter fælles forklaringer. Men først må kirkerne sammenføres på et oversigtskort.

I middelalderens Danmark, Sverige og Norge kendes altså 15-19 romanske kirker med rundtårne og 33 romanske rundkirker (fig. 9). Ser vi bort fra alle spørgsmålstegn, så kendes runde kirketårne fra Resen i Nørrejylland, fra Haddeby, Kampen, Kosel, Helligåndskirken i Slesvig, Süderstapel og Översee i Sydslesvig, fra Blentarp, Bollerup, Dagstorp, Hammarlunda, Hammarlöv, St. Andreas i Lund, Norrvidinge, Säby og Önnarp, alle i Skåne, samt Skå i Uppland, videre fra Lunner i Oppland og Tromøy i Aust-Agder. Rundkirker kendes fra St. Mikael i Slesvig, Thorsager og Malling i Jylland, Horne på Fyn, Bjernede, Farendløse, Himlingøje, Hørve, Pedersborg, Allehelgen i Roskilde, Selsø, Store Heddinge og Søborg, alle på Sjælland, Nykirke, Nylars kirke, Ols kirke og Østerlars kirke, alle på Bornholm, Helsingborg og Valleberga i Skåne, Hagby og Voxtorp i Småland, Borgholm på Öland, Allehelgen i Visby på Gotland, Klosterstad, Tjärstad og Vårdsberg i Östergötland, Agnestad, Dimbo og Skörstorp i Västergötland, Bromma, Munsö og Solna i Uppland samt St. Olav i Tønsberg i Vestfold.⁴⁹

Både de runde tårne og de runde kirker forekommer, hvor der i øvrigt er forholdsvis mange kirker med tidlige tårne, hvor der altså behøves noget ekstra for vække opmærksomhed. Tendensen er måske især tydelig for det middelalderlige Danmark, hvor de runde tårne og runde kirker især forekommer i landets sydlige og østlige dele, altså i Sydslesvig, på

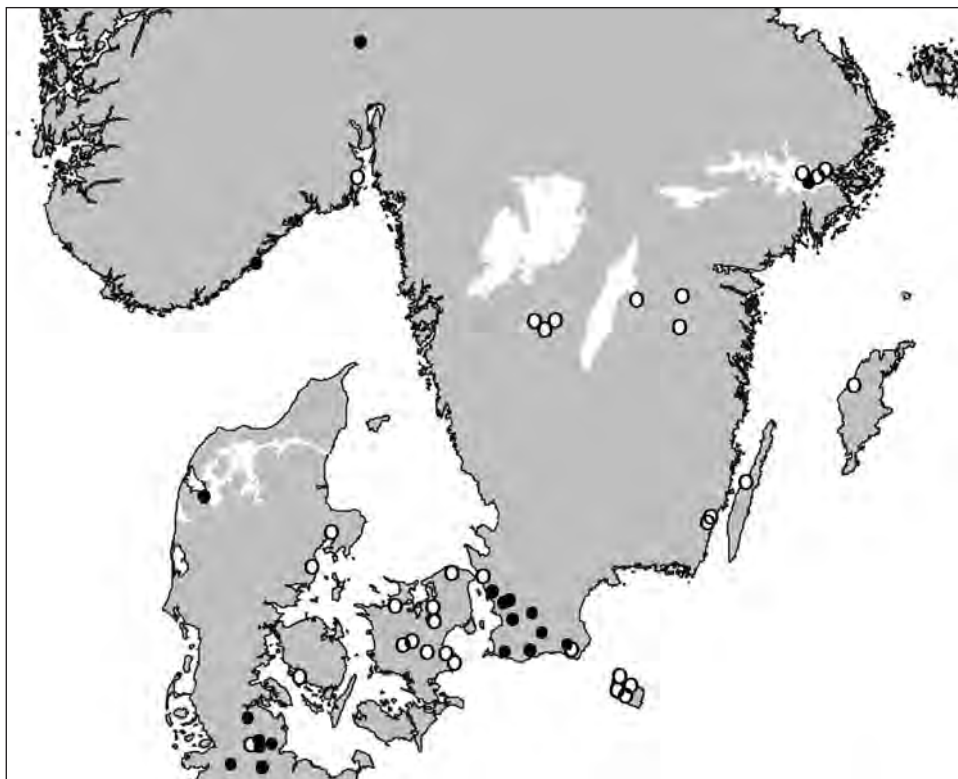

Fig. 9. Romanske runde kirketårne og romanske rundkirker i Skandinavien. Sorte prikker markerer tårne, og åbne cirkler markerer rundkirker inklusive de polygonale kirker i Store Heddinge på Sjælland og Allehelgen i Visby på Gotland.

Sjælland, i Skåne og på Bornholm. I de østlige dele er de romanske tårne både flere og generelt større end i de vestlige dele. Den skæve fordeling af romanske manifestationer tværs over det middelalderlige Danmark (fig. 10) har jeg tidligere tolket som et udtryk for en skæv social topografi, hvor gods og storgårde var relativt flere i øst end i vest.⁵⁰

Men siden kan man bemærke, at runde kirketårne og runde kirker synes at komplettere hinanden. I Skåne med mange runde kirketårne kendes få runde

kirker. Og i landskaber som Nørrejylland, Fyn, Sjælland, Bornholm, Småland, Östergötland, Västergötland og Uppland med runde kirker kendes få eller ingen runde tårne. Spørgsmålet er nu, om det er en tilfældighed, eller om der findes en forklaring.

Cinthio har hævdet, at fordelingen mellem rundtårnskirker og rundkirker skulle afspejle forskellige kirkebyggere. Rundkirkerne skulle i mange tilfælde være blevet opført på kongens eller kirkens initiativ, mens kirker med runde tårne skulle være

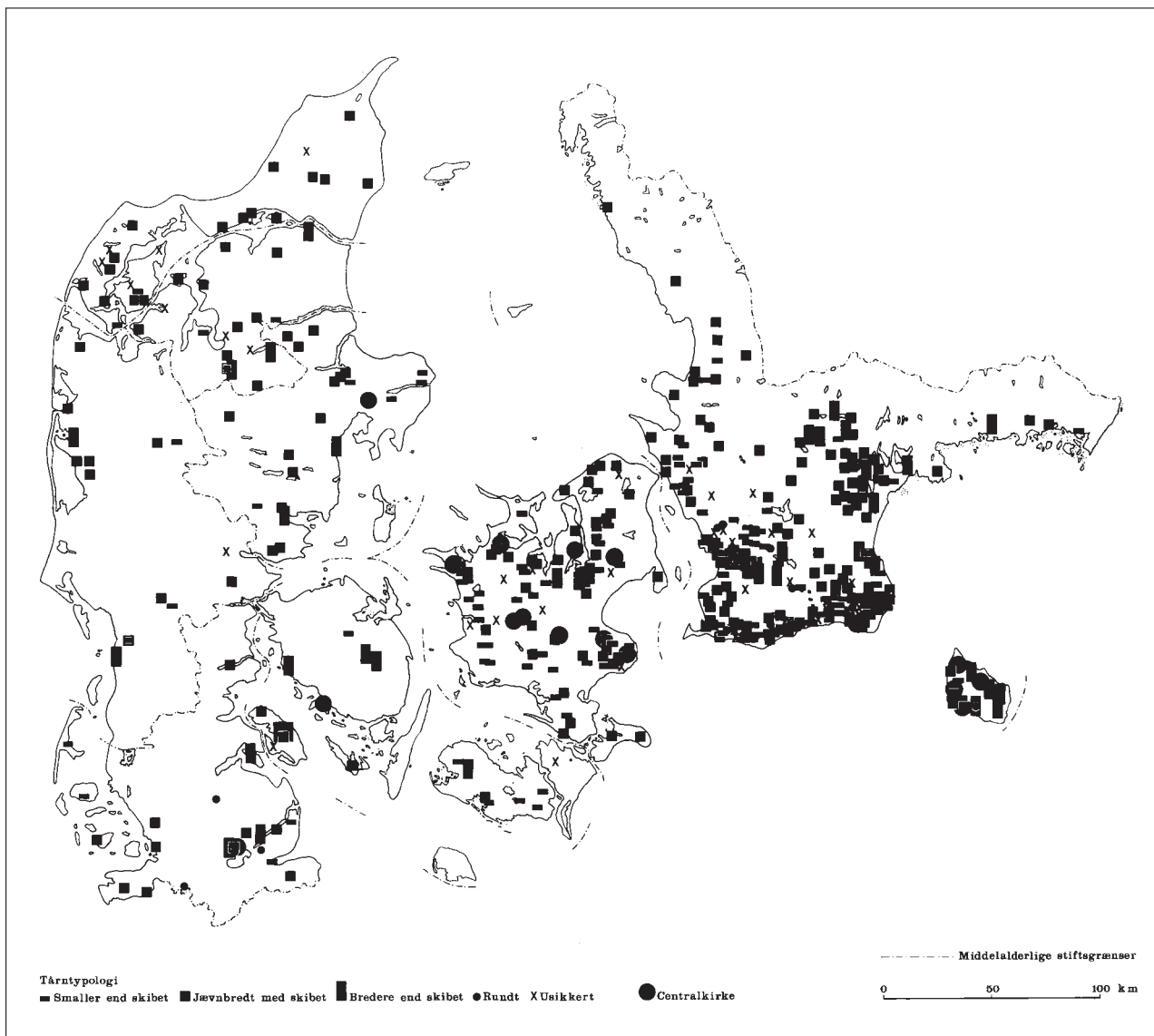

Fig. 10. Romanske tårne og centralkirker i middelalderens Danmark. Rundtårnene i Kampen og Resen savnes. Tegning: Wienberg 1993.

opført af et lokalt aristokrati, og den runde form her knyttet til aristokratiets vestlige del af kirken.⁵¹ Men udgangspunktet, nemlig hvem der byggede kirkerne, er ikke holdbart. For flere af rundkirkerne blev opført af et lokalt aristokrati med Bjernede og Pedersborg på Sjælland som de bedste eksempler, mens flere af de runde kirketårne kan knyttes til kongemagten, eksempelvis Haddeby og Kampen i Sydslesvig, Såby i Skåne, Skå i Uppland og Tromøy i Aust-Agder. Og så kan der næppe trækkes klare grænser mellem konge, kirke og aristokrati ved denne tid. De var dybt indflettede i hinanden familiært og politisk.⁵²

En anden tolkning er at se rundtårnet som enten den »billige« eller »sekundære« version af rundkirken: Hvor en stenkirke allerede var blevet opført, og kirkebyggerne ønskede at manifestere en delagtighed i korstogene, valgte man at i stedet at tilføje et rundt tårn i vest. Men der kan næppe argumenteres for, at stenkirkerne var tidligere i Skåne end på Sjælland – hverken generelt eller i de enkelte tilfælde. Og ved mange kirker synes rundtårnet at være planlagt fra begyndelsen med en tårnbue mellem skibet og tårnet.

En tredje tolkning kunne være, at rundkirker blev opført, hvor kirken var en egen- eller gårdkirke, mens rundtårne forekom, hvor kirkeejeren var blevet kirkepatron og dermed henvist til at manifestere sin position i tårnet, mens præst og menighed forvaltede kor og skib. Der skulle da være en tidsforskel mellem Sjælland og Skåne, ikke i selve kirkebyggeriet, men i udviklingen i kirkens egen frigørelse. Men hvorfor da så relativt mange – og antageligt sene – rundkirker på Bornholm? Nej, tolkningen af rundtårnenes og rundkirkernes fordeling forbliver foreløbig hypoteser eller spekulationer.

11. Katalog: Romanske runde kirketårne i Skandinavien

Danmark – Nørrejylland

1 Resen (Skodborg herred)

Romansk kor og skib med stultetårn fra 1792; kirkens byggemateriale er granitkvadre; den norske præst og topograf Jacob Nicolai Wilse passerede Resen i 1776; rejsebeskrivelsen blev udgivet i 1798, og her stå det om Resen, at »Kirkens Taarn er rundt lige fra Grunden af.« Oplysningen er hidtil ikke blevet bekræftet af andre kilder.⁵³

Danmark – Sydslesvig (i nuværende Tyskland)

2 Haddeby, St. Andreas

Romansk kor og skib samt rundtårn, der blev fjernet i 1834. Tårnets byggemateriale var antagelig marksten. Tårnet kendes fra ældre billeder. Kirken lå nær Hedeby og tilhørte kronen i 1285.⁵⁴

3 Kampen, St. Maria

Forsvundet kirke med rundtårn. Tårnets byggemateriale var formodentligt marksten. Tårnet er kendt fra Georg Braun og Franz Hogenbergs prospekt af Rendsburg fra ca. 1590. Kirken, der lå i flækken Vinzier, blev nedrevet ved opførelse af Rendsburger befæstning i 1691, og en ny kirke blev i stedet opført i det nærliggende Hohn i 1692-94. Kirkens døbefont fra 1200-årenes anden halvdel kan måske datere kirken. »Kamp« var kongelev ifølge Kong Valdemars Jordebog.⁵⁵

4 Kosel, St. Laurentius

Romansk kor og skib med primært rundtårn og senere korudvidelse. Tårnets byggemateriale er i den nederste tredjedel marksten og i de øverste to tredjedele tegl. Tårnet har fire etager, en portal til

skibet og en sekundær indgang i syd. Tårnet savner sokkel og hvælv. Vikingetidsbebyggelse er blevet undersøgt vest om kirken. Landsbyen Kosel var bispelen.⁵⁶

5 *Slesvig, Helligånd/ Trinitatis*

Forsvundet kirke med rundt tårn af usikker alder. Tårnets byggemateriale var muligvis tufsten. Tårnet kendes fra Georg Braun og Franz Hogenbergs prospekt af Slesvig fra 1584. Tårnet blev nedbrudt i 1599.⁵⁷

6 *Süderstapel, St. Katharina*

Romansk apsis, kor og skib samt rundtårn. Tårnets byggemateriale er i nederste halvdel marksten. Byggematerialet i den øverste halvdel er i tegl efter en ombygning i 1876. Tårnet har en tårnbue til skibet og savner hvælv. En mønt fra greve Adolf III (1186-1201) fundet i 1869 i tårnets fundament daterer tårnet til efter 1186. Tårnet blev forhøjet efter lynnedslag i 1876. Kirken blev angrebet og nedbrændt i 1402 og plyndret i 1422.⁵⁸

7 *Översee/ Oversø, antageligt St. Jørgen*

Romansk kor, skib og sekundært rundtårn. Tårnets byggemateriale er marksten. Tårnet med 2 etager savner hvælv, men har en gennemgang til skibet. Tårnet er blevet tolket som et fæstningstårn med henvisning til de relativt tykke mure og smalle vinduesåbninger. Kirken ligger nær Hærvejens overgang over Treene.⁵⁹

Danmark – Skåne (i nuværende Sverige)

8 *Blentarps, 11.000 Jomfruer*

Romansk skib med senromansk, primært eller sekundært, rundtårn; kirken fik østudvidelse i 1754. Tårnets byggemateriale er rå og kløvet kamp. Tårnet med 3 etager har sokkel, en tårnbue til skibet og et sengotisk ottedelt hvælv.⁶⁰

9 *Bollerup*

Romansk skib med senromansk sekundært rundtårn; romansk apsis og kor er forsvundet ved østudvidelse 1869. Tårnets byggemateriale er kalksten. Tårnet med 3 etager har en kraftigere sokkel end resten af kirken, har en tårnbue til skibet og spor af et (sen)romansk kuppelhvælv. Kirken ligger nær Bollerup slot, hvor hovedgården kan belægges tilbage til 12-1300-årene, da den var i adelsslægten Due's besiddelse.⁶¹

10 *Dagstorp, St. Andreas*

Romansk kirke med retkantet kor og skib samt rundtårn, der blev nedrevet ved opførelse af en ny kirke i 1861. Tårnets byggemateriale var marksten; syd og vest-siden var genopbygget efter at have faldet ned i 1589. Tårnet blev dateret til reformations-tiden af Brunius, men må bedømmes som romansk henvisning til dets rundbuede glamhuller med balusterformede dværsgøjler. Tårnet med 3 etager havde sokkel som kirken iøvrigt, en rundbuet åbning i skibets vestgavl eventuelt for herskabsgalleri samt en tårnbue til skibet. Dagstorp lå nær gården »Huvudstorp«.⁶²

11 *Hammarlunda, St. Anna ifølge traditionen*

Romansk apsis, kor, skib og primært tårn. Tårnet, der er bygget i rå og kløvet kamp samt sandsten, er velbevaret i 3 etager. Tårnet er planlagt fra begyndelsen, men måske bygget i en senere fase end skibet. Ved en arkæologisk udgravning i 1965 blev påvist to romanske stenkister i tårnet, ligesom spor af to ældre trækirker. Tårnet har en tårnbue til skibet, et oprindeligt senromansk firedelt hvælv, sokkel og 8 oprindelige åbninger øverst i tårnet, antageligt glamhuller. Et antal dendrokronologiske dateringer fra skibets tagstol daterer forandringer til 1065, 1115, 1130, 1415 og 1480,

men ingen kan sikkert knyttes til den romanske stenkirke. Kirken blev atter undersøgt ved en restaurering i 1993.⁶³

12 *Hammarlöv*

Romansk apsis, kor, skib og, primært eller sekundært, rundtårn. Tårnets nedre del er bygget i rå og kløvet kamp og dets øvre del i tegl. Tårnet blev dateret til reformationstiden af Brunius, men må bedømmes som romansk. Tårnet har 3 etager og har et gotisk krydshvælv.⁶⁴

13 *Lund, St. Andreas*

Romansk apsis, kor, skib og primært rundtårn nedbrudt ved reformationen 1537. Byggemateriale ukendt. Sporene af tårnet blev påvist under en arkæologisk undersøgelse i 1981. Det lille bysogn havde et nærliggende middelalderligt stenhus.⁶⁵

14 *Norrvidinge, måske St. Andreas*

Romansk apsis, kor og skib, hvor antageligt et romansk rundtårn blev nedrevet ved en vestudvidelse i 1783. Spor af tårnet blev påvist ved en restaurering i 1951-52. Der blev nemlig afdækket 4 romanske stenkister med en mand, en kvinde og tre børn »inom en rundel av stora gråstenar«.⁶⁶

15 *Säby*

Romansk eller gotisk retkantet kor og skib, hvor et rundtårn blev nedrevet ved en vestudvidelse i 1850. Tårnet var opført i marksten. Der var ingen adgang mellem tårnet og skibet. Tårnet havde indgang fra syd og opgang med stiger. Brunius karakteriserede kirken som gotisk og daterede tårnet til tidlig 1500-tal, da tårnet dækkede et spidsbuet vindue i skibets vestgavl. Efter arkæologiske undersøgelser i 1978 dateres kirken nu til omkring 1200. Säby var kongelev ifølge Kong Valdemars Jordebog og i nærheden ligger Säbyholm.⁶⁷

16 *Önnarp*

Romansk retkantet kor, skib samt rundtårn nedrevet i 1864. Tårnets to nederste etager var opført i rå og kløvet kamp med hugget sandsten omkring åbninger, mens dets tredje og øverste etage var i tegl. Tårnet havde sokkel og en tårnbue til skibet. Tårnet blev dateret til reformationstiden af Brunius, men må bedømmes som romansk henvisning til dets gesims, rundbuede glamhuller med midtsøjle samt antageligt senromanske kuppelhvælv.⁶⁸

Sverige – Uppland

17 *Skå*

Romansk skib med senere udvidelser i øst samt forsvundet romansk rundtårn. Tårnet, der er kendt fra en tegning 1676-80, blev nedrevet ca. 1695. Tårnet var antageligt opført i marksten ligesom det romanske skib. Nær kirken ligger et stort jernaldergravfelt samt gården Tun. Hypotetisk kan lokaliteten knyttes til kong Kol, »Coli de Sco«, som var søn af jarl Johan Sverkersson. Kol blev dræbt ca. 1170 i Bjäbo sammen med broderen Burislev.⁶⁹

Norge – Oppland

18 *Lunner* på Hadeland, St Olav

Ombygget romansk skib med forsvundet rundtårn, antageligt fra 1200-tallet som skibet. Tårnet blev nedrevet ca. 1780, og fundamentet er nu synligt gennem kirkegulvet. Tårnet blev opdaget ved en restaurering i 1987-88. Kirken ligger i udkanten af et gravfelt.⁷⁰

Norge – Agder

19 *Tromøy*

Romansk kirke, der eventuelt har haft et rundtårn. Kirken, der er fra 1100-tallet, blev ombygget ca.

1300 og atter ca. 1748-51, hvor den blev omdannet til en til korskirke. Tårnet, der blev nedrevet ved en af kirkens ombygninger, var opført med granitkvadre. Tårnet har antageligt haft en vestportal samt tårnbue til skibet. Indiciene for dets eksistens er genanvendte krumme granitkvadre. Alternativt kan der have stået en lille rundkirke i Tromøy med en diameter på ca. 8,3 m. Hypotetisk er det blevet foreslået, at tårnet fra begyndelsen stod frit fra kirken. Nær Tromøy kirke lå en havn og en vigtig sejlroute. En vikingetids kongsgård på Tromøy omtales i Egilssaga, Gautrekssaga og Landnamabok.⁷¹

Noter

1. Untermann 1989; Ödman 2005 s. 118-136.
2. Untermann 1989 s. 77-81.
3. Krautheimer 1942.
4. Fisher 1969 s. 77-84; Lalor 1999; O'Keeffe 2004; www.roundtowers.org.
5. F.eks. www.roundtowers.org.uk; Fisher 1969 s. 70-76; Hart 2003.
6. Heywood 1988; Knights 2000.
7. Haupt 1884; Frölén 1910-11, I s. 16-21.
8. Helmold von Bosau, »Chronica Slavorum«, kap. 71 s. 252-253; 75 s. 262-263; 84, s. 296-299.
9. Kamphausen 1938 s. 126-127.
10. Haupt 1902; Beckett 1924 s. 195; Grahle 1930.
11. Kamphausen 1938 s. 178.
12. F. eks. Frölén 1910-11, I s. 17-21; Lundberg 1940 s. 250-251; Tuulse 1968 s. 28.
13. Jacobsen 1993 jfr. Wienberg 1993b; her medtages ikke Norrvindinge og Säby.
14. Cinthio 1997; her medtages Å kirke.
15. Cant 1993 s. 16-18.
16. DK VII, Bornholm, 1954 s. 135 med fig. 3, 142-144, 177-178 med note 13.
17. Jfr. Järpe 1986 s. 165-166.
18. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 8, Kreis Schleswig, 1957 s. 495.
19. Jfr. Brunius 1850 s. 17.
20. Jfr. Rydbeck 1943 s. 169.
21. Jfr. Brunius 1850 s. 220.
22. Masdalen 2002 s. 65-66.
23. SvK Uppland, VI: 3, vol 79, 1957 s. 392.
24. Gustafsson & Weidhagen 1961.
25. KVJ I Text s. 26, 28, 116, 118.
26. Jfr. Andrén 1984 s. 59-64, kort 11.
27. Ifølge Kjellberg 1966 skulle Bollerup have tilhørt Peder Nielsen Due i 1200-årene, men noget belæg kan ikke findes. Det ældste belæg er fra 1310 jfr. DD 2 VI 275.
28. Jfr. Wienberg 1993a s. 145-179, 197-198.
29. Frölén 1910-11.
30. Anglert 1984; 1993.
31. Wienberg 2004.
32. F.eks. Löffler 1883 s. 150-152; Haupt 1902; Beckett 1924 s. 194-195; Wrangel 1938 s. 49.
33. F.eks. Masdalen 2002 s. 47-48.
34. Jfr. Olsson 1932; Lovén 1996 s. 433-445; Randsborg 2003.
35. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 8, Kreis Schleswig, 1957 s. 491.
36. Tegning ved Mandelgren jfr. Anderson 1926 s. 15 fig.19.
37. Jacobsen 1993 s. 57-58, 173.
38. Conant 1959 s. 54-55 med noter; Fisher 1969 s. 22-25.
39. Gustafsson & Weidhagen 1961.
40. Jfr. Stiesdal 1981.
41. Jfr. statistik i Jacobsen 1993; Wienberg 1993a s. 103.
42. Jfr. Nyborg 1985.
43. Jfr. Gren 1989; Magnusson-Staaf 1996.
44. Jfr. Brendalsmo 2006, s. 24-28.
45. Jfr. Wienberg 1993a s. 153-161; Cinthio 1997 s. 37.
46. Lind m. fl. 2004.
47. F.eks. Frölén 1910-11, I s. 8-9, 13-14; Andrén 1989; Wienberg 2004.
48. Frölén 1910-11, I s. 8.
49. Jfr. Nilsson 1994, hvor imidlertid Malling, Borgholm, Allehelgen i Visby og Klosterstad savnes.
50. Wienberg 1993a s. 157-158.
51. Cinthio 1997 s. 44 med fig. 28.
52. Jfr. Hermansson 2000.
53. Wilsø 1798, V s. 163 jfr. s. 233 om tidspunktet; Trap 1965, IX: 1, Ringkøbing Amt s. 216.
54. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 8, Kreis Schleswig, 1957 s. 279-289; Kunst-Topographie Schleswig-Holstein, 1969 s. 673-674.

55. Haupt 1888, II s. 195-196 med fig. 1093; Kunst-Topographie Schleswig-Holstein, 1969 s. 631; KVJ 1, Text s. 26, 116.
56. Haupt 1887, I s. 180-181; Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 5, Kreis Eckernförde, 1950 s. 214-225; Kunst-Topographie Schleswig-Holstein, 1969 s. 202-203.
57. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 11, Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig 3, 1985 s. 122-126.
58. Haupt 1888, II s. 239-242; Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 8, Kreis Schleswig, 1957 s. 490-502; Kunst-Topographie Schleswig-Holstein, 1969 s. 733-734.
59. Haupt 1887, I s. 291-292; Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 6, Kreis Flensburg, 1952 s. 261-268; Kunst-Topographie Schleswig-Holstein, 1969 s. 307-308.
60. LUHM arkiv; Jacobsen 1993 s. 124; Cinthio 1997 s. 10.
61. LUHM arkiv; Brunius 1850 s 170-171; Kjellberg 1966; Jacobsen 1993 s. 153; Cinthio 1997 s. 11; DD 2 VI 275 (1310).
62. LUHM arkiv; Brunius 1850 s. 208-209; Mandelgren jfr. Anderson 1926 s. 15 fig. 19; Jacobsen 1993 s. 123; Cinthio 1997 s. 12-13.
63. Brunius 1850 s. 171-172; Gustafsson & Weidhagen 1968; Järpe 1986; Jacobsen 1993 s. 121; Jansson 1995; Cinthio 1997 s. 14-15.
64. LUHM arkiv; Brunius 1850 s. 172; Jacobsen 1993 s. 136; Cinthio 1997 s. 16.
65. Kulturens arkiv; Andrén 1984 s. 59-64, kort 11; Jacobsen 1993 s. 128; Cinthio 1997 s. 19.
66. LUHM arkiv; Håkansson 1954 s. 32; Cinthio 1997 s. 17-18.
67. LUHM arkiv; Brunius 1850 s. 219-220; Samuelsson 1982 s. 247-340; Cinthio 1997 s. 20; KVJ I Text s. 28, 118.
68. LUHM arkiv; Brunius 1850 s. 209-210; Rydbeck 1943 s. 169; Jacobsen 1993 s. 140; Cinthio 1997 s. 23.
69. SvK Uppland, VI: 3, vol 79, 1957 s. 382, 388, 390-392.
70. Ekroll 1997 s. 187-188.
71. Ekroll 1997 s. 242-243; Masdalen 2002; Falck 2008.

* Tak til Anders Andrén (Stockholms Universitet), Thomas Bertelsen (Nationalmuseet i København), Jan Brendalsmo (NIKU, Oslo), Ebbe Nyborg (Nationalmuseet i København), Bodil Petersson (Lunds Universitet) og Barbro Sundnér (Lunds Universitet) for konstruktive synspunkter på manuskriptet. Videre en tak til Michael Qvotrup (Moesgårdbiblioteket, Århus Universitet), Christian Ringskou (Struer Museum), Dagfinn Skre (Universitetet i Oslo), Charlotte og Örjan Wikander (Lunds Universitet) og Anders Ödman (Lunds Universitet) for hjælp med konkrete oplysninger samt et fotografi. Endelig tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Anderson, William: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggs-häfte III. Lund 1926.
- Andrén, Anders: *Lund – tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport Medeltidsstaden 56. Stockholm 1984.
- Andrén, Anders: Byggherre på korståg. *Sydsvenska Dagbladet* 22 juli 1989. Malmö.
- Anglert, Marit: Vem försvarade vad? Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna. *META, Medeltidsarkeologiskt tidskrift* 1984: 3-4, Lund 1984. S. 19-38. (Også trykt i *Bornholmske Samlinger*, III Række, 3. Bind, Rønne 1989, s. 35-48).
- Anglert, Marit: Kyrkorna i Möre. *Möres kristnande*. (Red.) Henrik Williams. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala 1993. S. 145-170.
- Beckett, Francis: *Danmarks Kunst*. I. Oldtiden og den ældre Middealder. København 1924.
- Brendalsmo, Jan: *Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Perspektiv 17 X 24. Oslo 2006.
- Brunius, Carl-Georg: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund 1850.
- Cant, Ronald: Early Church Design in Orkney and Shetland (c. 1050-1200). *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*. Øvre Ervik 1993. S. 9-19.
- Cinthio, Sofia: *Rundtornskyrkor i Lunds stift under medeltiden*. C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund 1997. (stencil)
- Conant, Kenneth John: *Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200*. Pelican History of Art. Harmondsworth 1959.
- Danmarks Kirker* I ff. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (forkortes DK)
- Diplomatarium Danicum* 1:I ff. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD)
- Ekroll, Øystein: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*. Oslo 1997.
- Falck, Anne Marie: De romanske hodene på Tromøy kirke – en utfordring for forskere. *Aust-Agder Arv* 2008, s. 162-189.
- Fisher, E. A., *Anglo-Saxon Towers. An Architectural and Historical Study*. Newton Abbot 1969.
- Frölen, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder*. I-II. Stockholm 1910-11.
- Grahle, Gerhard 1930: Felsenkirchen mit Rundtürmen in Schleswig-Holstein. *Die Heimat*, 40. Jahrgang, Nr. 1, januar 1930. S. 2-10.

- Gren, Leif: Platon mitt i byn. Kyrsocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. *Mänklighet genom millenier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm 1989. S. 63-71.
- Gustafsson, Evald & Weidhagen, Margareta: Investigations in Hammarlunda church. *Res Mediaevales Ragnar Blomqvist kal. mai. mcm-lxviii oblata*. (Red.) Anders W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia III. Lund 1968. S. 154-168.
- Hart, Stephen: *The Round Church Towers of England*. Thorndon 2003.
- Haupt, Richard: *Die Vizelinkirchen. Baugeschichtliche Untersuchungen an Denkmälern Wagriens*. Kiel 1884.
- Haupt, Richard: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*. I-II. Kiel 1887-88.
- Haupt, Richard: Wehrkirchen in den Elbherzogtümern. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Band 32, 1902. S. 223-270.
- Helmold von Bosau: *Chronica Slavorum/ Slawenchronik*. (Hrsg.) Heinz Stob. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band XIX. Berlin 1963.
- Hermansson, Lars: *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 24. Göteborg 2000.
- Heywood, Stephen: The Round Towers of East Anglia. *Minsters and Parish Churches. The Local Church in Transition 950-1200*. (ed.) John Blair. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 17. Oxford 1988. S. 169-177.
- Håkansson, Lennart: Norrvinge kyrka. *Onsjöbygden. Onsjö härads hembygdsförenings årsbok 1954*, 2. årg. S. 31-47.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm 1993.
- Jansson, Petter: *Murverksdokumentation. Hammarlunda sockenkyrka*. Landsantikvaren i Malmöhus län 1995. (stencil)
- Järpe, Anna: Takstolarna i Hammarlunda kyrka – nytt liv i en gammal undersökning. *Medeltiden och arkeologin. Festschrift till Erik Cinthio*. (Red.) Anders Andrén m. fl. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund 1986. S. 157-169.
- Kamphausen, Alfred: *Die Baudenkmäler der deutschen Kolonisation in Ostholstein und die Anfänge der nordeuropäischen Backsteinarchitektur*. Studien zur Schleswig-Holsteinischen Kunstgeschichte, Band 3. Neumünster 1938.
- Kjellberg, Sven T.: Bollerup. *Slott och herrsäten i Sverige: Skåne*, 3. (red.) Sven T. Kjellberg. Malmö 1966. S. 16-29.
- Knights, Michael: The round towered churches of Norfolk and northern Europe. *Viking Heritage magazine* 2000: 4, s. 10-12.
- Kong Valdemars Jordebog 1-3. (Udg.) Svend Aakjær. København 1926-43. (forkortet KVJ)
- Krautheimer, Richard: Introduction to an »Iconography of Medieval Architecture«. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, V, 1942. S. 1-33.
- Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein* Iff. (Hrsg.) Landesamt für Denkmalpflege. Berlin/ München 1939ff. (før 1950 *Die Kunstdenkmäler der Provinz..*)
- Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. (Hrsg.) Hartwig Beseler. Neumünster 1969.
- Lalor, Brian: *The Irish Round Tower: Origins and architecture explored*. Cork 1999.
- Lind, John H. & Jensen, Carsten Selch & Jensen, Kurt Villads & Bysted, Ane L.: *Danske korstog – krig og mission i Østersøen*. København 2004.
- Lovén, Christian: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1996.
- Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000-1400*. Stockholm 1940.
- Løffler, J. B.: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (Den romanske Periode)*. Kjøbenhavn 1883.
- Magnusson Staafl, Björn: For Whom the Bell Tolls. *Current Swedish Archaeology* vol. 4, 1996. S. 141-155.
- Masdalen, Kjell-Olav: Middelalderkirka på Tromøy. En bygningshistorisk beskrivelse. *Aust-Agder-Arv* 2001/2002. S. 38-81.
- Nilsson, Ing-Marie: *Rundkyrkor i Norden*. D-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund 1994. (stencil)
- Nyborg, Ebbe: Om romanske kirketårne i Danmark. *Kongens makt og ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år*. (Red.) M. Blindheim, P. Gjørder & D. Sæverud. Oslo 1985. S. 93-100.
- O'Keefe, Tadgh: *Ireland's round towers: buildings, rituals and landscapes of the early irish church*. Stroud 2004.
- Olsson, Martin: En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. *Fornvännen* 1932, årg. 27. S. 272-304.
- Randsborg, Klavs: Bastrup – Europe. A massive Danish Donjon from 1100. *Acta Archaeologica* 74, 2003. S. 65-122.
- Rydbeck, Monica: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund xxxv. Lund 1943.

- Samuelsson, Owe: *Härslöv och Säby kyrkors historia. Byggnads- och patronathistoria*. Lund 1982.
- Stiesdal, Hans: Grave i tidlige vesttårne. *Hikuin* 9, 1981. S. 7-27.
- Sveriges kyrkor. Konsthistorisk inventarium* 1 ff. (Udg.) Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1912ff. (forkortes SvK)
- Trap, Jens Peter: *Danmark. Femte udgave*. I-XV. (red.) N. Nielsen m. fl. København 1953-72.
- Tuulse, Armin: *Romansk kunst i Norden*. Stockholm 1968.
- Untermann, Matthias: *Der Zentralbau im Mittelalter. Form – Funktion – Verbreitung*. Darmstadt 1989.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993a.
- Wienberg, Jes: Tavse romanske tårne. *META, Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1993 (b): 3-4, s. 69-92.
- Wienberg, Jes: Fortresses, Storehouses and Symbols – ambiguous churches of the Baltic Sea. *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel*. (Hrsg.) Detlef Kattinger, Jens E Olesen & Horst Wernicke. Culture Clash or Compromise VIII. Schwerin 2004. S. 35-50. (Også trykt i *META*, *Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 2000: 4, s. 26-58 og omarbejdet i *Bornholmske Samlinger* 2003, s. 10-35.)
- Wilsø, Jacob Nicolai: *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab*, I-V. Kjøbenhavn 1790-98.
- Wrangel, Ewert: *En Bok om Borgar. Vårt fasta försvar under den äldre medeltiden*. Malmö 1938.
- Ödman, Anders: *Skejngöborg – borgen som Saxo glömde*. Norra Skånes Medeltid 4. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 90. Lund 2005.
- Arkiv*
- Historiska Museet, Lunds Universitet (LUHM): Kirkearkivet (om skånske kirker med runde tårn)
- Kulturen i Lund; Stadsantikvariska arkiv (St. Andreas i Lund)
- Internet*
- Irish Round Towers: www.roundtowers.org
- Round Tower Churches Society: www.roundtowers.org.uk